

Opponensi vélemény

Sashalmi Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613-1725 között, az írott források és az ikonográfia tükrében c. akadémiai doktori értekezéséről

Témaválasztása egyedi, Magyarországon ilyen típusú elemzés még nem készült. Pontosabban fogalmazva: a disszertációnak tudományos megalapozását *Sashalmi Endre* már elvégezte a Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében (Pécs, 2013.) c. monográfiájával. A Kronosz Kiadónál 2013-ban megjelent könyvének előszavában a téma iránti általános érdeklődést és aktualitást egy német szakmunka (*Handbuch der politischen Ikonographie*. 2 Bände: Bd.1: Abdankung bis Huldigung. Bd. 2: Imperator bis Zwerg. (2-e Aufl.) Hrsg.: *Martin Warnke, Uwe Fleckner, Hendrik Ziegler*. München, Verlag: C.H. Beck, 2011.) említésével alapozta meg Sashalmi E., igaz, a hamburgi team neveinek a mellőzésével. (Ugyanebben a hiányos közlési formában a Tézisek 9. oldalán is felbukkan ez a kézikönyv cím!) Ez az általános érvényű témaalapozás a disszertációból most kimaradt, pedig annak helye lett volna – meglátásom szerint. Ide tartozónak gondolom – folytatva a német példát – a stuttgarti professzornő, *Sabine Poeschel* immár 5. kiadást megért *Handbuch der Ikonographie: Sakrale und profane Themen der bildenden Kunst*. (5-e Aufl. – az első kiadás 2005.) Darmstadt, Verlag: Philipp von Zabern, 2014. c. munkáját is. Természetesen egyéb indokokat is fel lehetett volna vonultatni a választott téma fontossága, kiemelt jelentősége mellett a Bevezető-ben – ilyen részekkel találkozunk a Tézisfüzetben –, de ennek itt most nem érezte szükségét Sashalmi E. Vajon, miért nem? Nem hiszem, hogy a Historiográfia fejezet betölti, betöltheti ezt a funkciót. A teljességhez viszont hozzátartozik az a megjegyzés, hogy a Historiográfia fejezetet indító, szűken mért két oldala, ahol is a téma exponálása, a disszertáció célkitűzése és a kutatási eredmények újszerűsége igen-igen kimérten említésre került. Ezt talán „Bevezetés-szerűségnek” tekinthetjük.

Mivel az angolszász, ill. az orosz szakirodalomban a magyarral ellentétben gazdagon képviselt ez a téma, így Sashalmi E. számára megkerülhetetlen volt a szakirodalomba való elmélyülés. Megítélésem szerint, éppen ez okozta a disszertáció összeállításában az egyik nehézséget, mert az angol és orosz nyelvű szakirodalom arányosított megjelenítésén kívül, a belső – történeti, eszmetörténeti, egyháztörténeti, művészettörténeti, filozófiatörténeti, teológiai – arányokat sem téveszthette szem elől. Nem kis szellemi teljesítmény ennyi területre koncentrálni, következésképpen, az opponenseknek is igen sok munkaórát kellett befektetniük a véleményük rögzítésébe.

A nyilvános vitára bocsájtott értekezés tárgya különben ugyanaz, mint az említett monográfiáé, de a kronológiai határok közel egy évszázaddal bővültek, a tudományos elemzések horizontja lényegesen kitágult, a mondanivalót hordozó írott források és az ikonográfiai elemek mennyisége növekedett, minősége finomodott. A közel 70 db. illusztrációt, képet tartalmazó, 491 oldalas disszertáció szerkezete világos, logikus és áttekinthető.

A képi válogatás irányt mutató alapelvével messzemenően egyet lehet érteni, erről a tézisfüzetében is meggyőzően érvel. A szerző jó érzékkel sorakoztatja fel az eszmetörténeti üzeneteket közvetítő ábrázolásokat, a minőségi váltáshoz (a Péter-i kultúrforradalomhoz) vezető utat plasztikusan jeleníti meg, magát az „ikonográfiai forradalmi szakaszt” erős argumentációval alátámasztva ábrázolja.

A hét fejezetre tagolt munka (nem szó szerinti idézésben) – historiográfiai áttekintés (3-22.), az európai kontextus (23-73.), az orosz trónöröklés és az isteni jogalap 1613-1682 között (74-161.), az isteni jogalap igazolása írott és képi forrásokkal Alekszej és Fjodor cárok idején (162-286.), Szofja régensségének, ill. Péter egyeduralkodóvá való előlépésének ideológiai alapjai (287-332.), az ikonográfiai forradalom Péter cár alatt (333-458.), összegzés (459-469.) – hangsúlyos fejezetei értelemszerűen a legterjedelmesebbek, s ez így is van rendjén. A oroszországi trónöröklés szokásainak, körülményeinek – Alekszej cár – Szofja régensnő – Péter cár triászának, ill. uralkodási periódusaiknak alaposabb vizsgálata indokolt. A jelentőségükhöz mértén kiemelten kezelt uralkodók mindegyike megküzdött a válságok sorozatát átélő 17. századi orosz társadalommal azért, hogy az *istenti jogalapú trónöröklés és trónöröklés* elvét elfogadtassa, népszerűsítse, kikezdetlen elvvé magasztosítsa. Gondoljunk csak pl. Alekszej cár három évtizedes uralkodására (1645-1676), amikor is a só- (szoljanj bunt, 1648) és rézlázadás (mednij bunt, 1662) közvetlenül a centrumot, a pszkovi, a novgorodi városi felkelés (1650), majd a Sztjepan Razin vezette paraszt- és kozákfelkelés (1667-1671) a perifériát borította lángba, a mélyen vallásos emberek lelkét az 1658-ban kezdődő cár – pátriárka ellentét mérgezte, Nyikon pátriárka főpásztori posztról való 1666. évi letétele pedig főleg az egyházi társadalom békéjét kezdte ki. Idevágóan csak a figyelemfelkeltés céljából hivatkoznék egy újszerű, de nagyszerű monográfiára: <https://books.google.hu/books?isbn=3848479885> – Vorobjova, N(atalija) V(agyimirovna): *Obraz Patriarcha Nyikona v isztoricseszkom szoznanyii i masszovoj kul'ture*. Saarbrücken, Verlag Sanktum, 2013.

Ha Alekszej cár udvari (1659-1666 közötti) orvosának, a skót Samuel Collinsnak hihetünk – Sashalmi E. támaszkodik erre a kortársi forrásra –, Oroszországban ekkor a törvénynél erősebb volt a pénz szava (vszevo szilnyeje gyejsztvujut gyengi – Ninesnyeje szosztojanyije Rossziji, izlozsennoje v pizsme k drugu, zshivuscsemu v Londone.– angolról fordította: Pjotr Kirejevskij. Moszkva, 1846. 13.o.), mégis elodázhatatlanná váltak az átfogó reformok. Nem lehet a véletlen számlájára írni, hogy az országos hatályú törvényi szabályozások, így az 1649. Szobornoje ulozsenyije, az 1663. Tamozsennij usztav, 1667. Novo-torgovij usztav ezekben a forrongó évtizedekben születtek meg. Igaz – teszem hozzá azonnal –, hogy a nyugatra (1654-1667: Ukrajna) és a keletre (Szibéria a Csendes-óceánig, 1659, 1666) hirtelen kitért Oroszország külkapcsolatai is sürgették az általános érvényű jogszabályokat.

Az alapvető változásokat indukáló Alekszej-érának az értékelése komoly – egyértelműen még ma sem lezárt – vitát indított el az orosz historiográfiában, főleg az apa (Alekszej cár) és fia (Péter cár) cselekedeteinek összevetésekor. Kétségtelen az a tény, hogy a Stuart II. Károlynál csupán „két hónappal idősebb”, a „ragyogó emlékező tehetséggel bíró” (Collins jellemzése) Alekszej cár volt az a személy, aki Péter cárt megelőzve tudatosan Nyugat felé nyitott, aki személyesen megtapasztalta (különösen Vlnó 1655. évi elfoglalása után) az orosz valóságtól elütő Nyugat (értsd: litván, lengyel) praktikusabb és racionálisabb világát. Ő volt az, aki szabályozottan (szigorú ellenőrzés mellett!), kontraktussal fogadta szolgálatába az idegeneket (katonákat, mesterembereket, orvosokat, művészeket stb.), sőt a „nyitás politikáját” személyes példaadással demonstrálta. Fiának, Péter cárevicsnek a „minden európai nyelvet ismerő”, skót származású Menezius volt az egyik nevelője – állítja az 1689-ben Moszkvában tartózkodó de la Neuville, Franciaország varsói követének a küldötte. (Невилль де ла. «Записки де ла Невилля о Московии. 1689 г.» Перевод с французского и предисл. А. И. Браудо // Русская старина, 1891. – Т. 71. – № 9 <http://www.bibliotekar.ru/reprint-115/index.htm> – letöltve: 2015. április 5.) Ő volt az a személy továbbá, aki elkezdte annak a hídnak az építését, amely a „régí Rusz és az új Rusz”

közötti összeköttetést biztosította. Az „új Rusz” tartalmi átlényegülése ekkor ment végbe, amikor az minden Oroszországot (=Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország; 1655-ben a cár hivatalos titulusa így módosult) magába foglalt, megindult egy egységesítendő, „egész Russzá” válás útján. Ezt a történelmi cselekedetet az ideológia terén, ill. a kép- és a szövegábrázolásokban tökéletesen visszatükrözik azok a példák és azok a nagyon szép elemzések, amelyeket Sashalmi E. elénk tárt főleg a Kijevi Paterikon, a Tituljarnyik portréikon, Szimeon Polockij: Az „Orosz Sas”, Szimon Usakov: Vlagyimiri Istenszülő dicsőítő ikonjának minden igényt kielégítő bemutatásával. (L. még pl. Sz. Polockij: „Az Orosz Sas” c. művének elemzését: <http://feb-web.ru/feb/irl/il0/i22/i22-3423.htm> (Jerjomin) <http://feb-web.ru/feb/ivl/vl4/vl4-3552.htm> (Lihacsov) (Mindkettő letöltve: 2015. április 2.)

Szimon Usakov nevének említése, ill. művének gondolatgazdag értelmezése mégis egy hiányérzetet váltott ki belőlem, ami Alekszej cár „udvari kultúra” megteremtésével és patronálásával függ össze. Szívesen olvastam volna a disszertációban akár egy fejezet erejéig is, az Oruzsejnaja palata-ban, mint (ikon-,) festőműhelyben folyó munkáról és az ott foglalkoztatott kiemelkedő „művészekről”. Szimon Usakovról (1626-1686) igen szükszerűen nyilatkozott meg a disszerens, ellenben a „Fa-Szőlőtő” (Jessze-fája) alkotásáról szép, kerek okfejtést olvashatunk Sashalmi E. értekezésében. Usakov alkotótársai, így pl. Bogdan Szaltanov (1630?-1703), Gurij Nyikityin (1620?-?), Karp Zolotarjov (1667-1698) valamiképpen az árnyékban maradtak, holott az orosz művészettörténet őket, így együtt, az ún. „*frjazsszkoje pisz'mo*” („frjazsszkaja manyera” – frjazi, fragi=életszerű jelentéssel) képviselőiként tartja számon. Nem akárkikről van itt szó! Szimon Usakov pl. már 22 évesen az Oruzsejnaja palata fizetésért foglalkoztatott mestere (az 1670-es években a kiváló mesterek napi honoráriumuma 2 altin 2 gyenga és 3 altin 2 gyenga között mozgott!) volt. A Trojice-Szergijeva Lavra életszerű ikonjai mellett magának a cári család tagjainak is festett ikonokat, Alekszej Mihajlovics cár közvetlen utasítására pedig zászlófestéssel, térképrajzolással, kegytárgyak, ékszerek tervezésével is bizonyította nem mindennapi tehetségét. Az örmény származású Bogdan Szaltanov „festőművész” pedig az a megtiszteltetés érte, hogy a mindenható cár, Alekszej Mihajlovics portréját ő készíthette el, tanítványa, Karp Zolotarjov egyenesen az Oruzsejnaja palata „Aranyfestő műhelyének” vezetői posztjáig emelkedett. Az arannyal festés jogát kiérdemelve pl. a Novogyevicsij monasztir Preobrazsenszkaja cerkov', vagy a Donszkoj monasztir székesegyházának ikonosztásait alkotta meg az előbb említett „*frjazsszkoje pisz'mo*” stílusban. Idevágóan javasolnám későbbi hasznosításra *Uszpenszkij A. I.*: Carszkije ikonopiszci i zsvopiszci XVII v. t. 1-2. Moszkva, 1913-1916. alapmunkát, de talán jobban az elérhető kiadványok tanulmányait: *Moleva N. M.*: Pervije russzkije zsvopiszci-professzionali XVII v. In: Voproszi isztoriji 1982/3.; *Szmirnova E. Sz.*: Szimon Usakov: vizantynizmi i jeuropejszkije impul'szi. In: Russzkoje iszkussztvo mezsdu Zapadom i Vosztokom: Matyeriali konferenciji. Szentjabr' 1994 g. Moszkva, 1997.; *Buszeva-Davidova I. L.*: „Szvojo” i „csuzsoje” v russzkoj kul'ture XVII v. In: Iszkussztvoznanyije 1998/2. stb.

Sashalmi E. mindvégig meggyőzően igazolja jártasságát a politikai ideológia területén, nincs ez másképp az 1613 – 1725 közötti periódus „zavaros időszakát”, az 1682-1689 közötti éveket illetően sem. Szofja régensségének, mint egy „különleges” időszaknak a megjelenítése kellő hangsúlyt kapott a disszertációban – közbevetőleg megkérdezném: nevezhető-e „retrográdnak” a női régens uralma? –, az ikonábrázolásokban bekövetkezett gyökeres változásokra is precízen utalt (pl. Szofja sasos portréjának szakavatott elemzése). Jó érzékkel nyúlt a de facto – de iure hatalomgyakorlásért folytatott küzdelem problémakörébe, indokoltan támaszkodott *Bogdanov A(ndrej) P(etrovics)* akadémikus Polityicseszkaja gravjura v Rossziji perioda regensztva Szofji ... Moszkva, 1982. c. nagyszerű tanulmányára, ellenben a 40 kiadott könyvvel büszkélkedő 60 éves Bogdanov Szilvesztr Medvegyevről, vagyis Szofja panegirikusáról írott munkáját hiába kerestem a disszertációban. Konkrétan: a Szilvesztra

Medvegyeva panegirik carevne Szofje 1682 g. In: Pamjatnyiki kulturni: Novije otkrityija. Jezsegodnyik 1982. Leningrád, 1984. c. munkáról van szó. De ne a 30 évvel ezelőtti alkotást kérjem számon Sashalmi E.-n, fontosabbnak tűnik *Bogdanov A(ndrej) P(etrovics)*: Sztyih i obraz izmenjajuscsejszja Rossziji: poszlednjaja csetverty XVII – nacsalo XVIII veka. Moszkva, IRI RAN, 2005. c. újabb, szintetizáló műve. Ezt viszont jó lenne beszereznie a disszerensnek.

Az opponens kívánsága a következő esetben viszont teljesíthető, mert egy másik, a disszertációból hiányolt, patinás szerzőt ajánlok Sashalmi E. figyelmébe, akinek az írása az interneten olvasható. Úgy vélem, hogy a pétervári egyetemen végzett, majd Bécsben, Innsbruckban, Kölnben, jelenleg a Sorbonne professzoraként dolgozó *Lavrov, A(lekszandr) Sz(ergejevics)* neve nem maradhat ki a tudós szakértők névsorából. Elsősorban a Regensztvo carevni Szofji Alekszejevni. Moszkva, 1999. c. kismonográfiájában fellelhető eredményekre, ill. az ott hasznosított levéltári és szakirodalmi anyagra utalnék. www.co6op.ru/sites/default/files/a.pdf (letöltve: 2015. április 2.) De nem lett volna fölösleges az „átmeneti kor” képi ábrázolása szempontjából, ill. Szofja idoneitása szempontjából az sem, ha *Lavrov A. Sz.*: Gravirovannij liszt sz virsami Szilvesztra Medvegyeva c. cikke sem. – ugyancsak elérhető az interneten: (letöltve: 2015. április 2.) http://odrl.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=p_IJL1V_wuI%3D&tabid=2296

A versek, a képversek, az ikonokon elhelyezett versrészletek, a Biblia idézetek apropóján több dicséretet és elismerést írhatunk Sashalmi E. javára, pl. a gondosan megválogatott szövegekért, a szakirodalomban fellelhető értelmezések ismertetéséért, azok ütköztetéséért, a megalapozott véleményalkotásért, a Bibliában beazonosított helyek közléséért stb., de a csak magyarul közreadott szövegek – gondolok itt Ioann Armasenko „ukrajnai heraldikus verselő” Fjodor cár istenítését szolgáló verseire – elbizonytalanítják az opponenst főleg akkor, ha némi internetes kutakodás után rábukkan pl. a Szofja régensnőt idealizáló Szilvesztr Medvegyev soraira. **A 312. oldalon lévő magyarul közölt Medvegyev versrészlet csak kihagyásokkal feleltethető meg az eredetinek!** Tanulságul állapítsuk meg: a bilingvis közlés indokolt lett volna, de nemcsak itt, ezen a helyen, a többi vers, versrészlet esetében is. (pl. a 173.,186.o.; Szimeon Polockij (260.,263-267.), Sz. Medvegyev (298.,310.,318.), I. Armasenko (270.,274-275.)!

С. Медведев: Подпись к портрету царевны Софьи

Какова в царском лица премудрость сияет,
Какова честь в очесех и в устех блистает!
Та твоим, о Россия, царством обещанна,
От древних дедов тебе защищать созданна,
Тот имени твоего крепкая защита,
В неоранней варвару земле знакомита,
Клятвопресупных знамен полки преломивша
И неумягчаемых сердца умягчивша,
В начале ее трие монархи случились,
С адриацким львом в крепки рати ополчились,
Благочестье, надежда в божией десницы,
Ту крайно прославляют девичести лица,
Правдодержанна сердцем великожеланна
И крепки рати в поле вести не мотчанна,
Ибо равнителен смысл и победоносен,
Дарованьми своими зело чудоносен,

Великодушна тцанья мраморы являют,
Щедру руку зданные храмы прославляют,
Такова Семирамис у Ефрата жила,
Яже ввеки памятно дело сотворила,
Елисавеф Британска скипетродержащи,
Пульхерия таковым умом бе смыслящи,
Россию: аще царствы многими почтенна,
Пред благочестивою еси умаленна.

Источник: Вирши (силлабическая поэзия XVII – XVIII вв.) / Библиотека поэта, Малая серия./ Под общ. ред. П. Н. Беркова, вст. ст. Ив. Розанова. — Л., 1935. (С. Медведев: Плач и утешение – 128–135.) – letöltve: 2015. április 3.

<https://shakko.wordpress.com/2010/11/20/%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%80-%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%B2/>
Megtudható, hogy ki(k)nek a fordítása a Medvegyev, Armasenko versrészletek?

Ha már az internetes lehetőségekre utaltam, egy kis kitérővel meg kell jegyeznem, hogy az orosz tudományos műhelyek digitalizálási tempója szédületes. S itt most elsősorban a régi, pl. a 19. századi és a két világháború közötti kiadványokra fókuszálnék. Ezek az anyagok szabadon, teljes terjedelemben hozzáférhetőek és térítésmentesen olvashatóak. Feltétlenül színesebb és gazdagabb historiográfiai háttérrel sikerült volna a disszertációban megjeleníteni Sashalmi E.-nek, ha a dolgozatban hasznosított internetes helyeken – <http://www.runivers.ru>; a <http://www.bibliophika.ru>; <http://www.sedmitza.ru> stb. – túlmenően egyéb orosz internetes „beszerzési forrásokat” is bevont volna a vizsgálódása körébe. A történészek számára hallatlanul fontos értékeket hordoznak, kiemelten a dokumentumközlésben, az egyház- és eszmetörténetben, a jogtörténetben stb. stb. élenjáróak a CSOIDR/ЧОИДР (Cstyenija v Obscsesztve isztoriji i drevnosztvej rosszizszkih pri Moszkovszkom universityeta), a Russzkij archív/Русский архив, a Szbornyik RIO/Сборник РИО, a Polnoje szobranijje zakonov Rosszizszkoj imperii/Полное собрание законов Российской империи stb., kötetei.

www.krotov.info/lib_sec/24_ch/te/niyaOIDR.htm (L. pl. 1893. kny(iga). II., 1894. kny. III., IV., 1899. kny. I., II. – az ukrainai papság viszonya Alekszej cár idején Moszkvához). Az elbeszélő források köre az idézett kortárs Samuel Collins a CSOIDR és a Russzkij archív segítségével **kiegészülhetett volna más elbeszélő forrásokkal is.** Jelzésképpen csupán pl. *Augustin Meyerberg* (I. Lipót császár követe 1661-ben Moszkvában), vagy pl. *Johann Gotthilf Fokkerodt* (a porosz királyi titkár Nagy Péter cárnál), vagy pl. *Friedrich Christian Weber* (braunschweigi-lüneburgi rezidenseként 1714-1719 között tartózkodott Oroszországban) cárokra, cári udvarra, városi életre, az orosz emberek mentalitására vonatkozó megfigyeléseivel. Stb., stb. <http://www.elib.shpl.ru>; (Lásd: CSOIDR 1873. kny. 3. csaszty IV.; 1874. kny. 2. cs. IV. stb.) De nemcsak az idegenek hagytak érdekes és tanulságos leírásokat a 17. századi orosz viszonyokról, hanem pl. az 1664-ben az orosz Külügyi prikázból Lengyelországba, majd Svédországba szökött *Grigorij Kotosihin* is. A Collins „hívószó” mellé azonnal Kotosihin terjedelmes munkáját illeszteném (O Rossziji v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa – legutoljára kiadva Moszkvában, 2000.). <http://www.hrono.ru/dokum/1600dok/1664kotosih.php> (letöltve: 2015. április 5.)

Egyáltalán nem vitatva Sashalmi E. által meghivatkozott, a historiográfiai alapozást jelentő művek bemutatását, nem vitatva azok korszakos jelentőségét, sőt, nem vitatva a

remekül összeállított Tézisfüzetben közreadott megállapítások helytállóságát sem, a www.pravbeseda.ru/library/index.php?page=author&id=114 (letöltve: 2015. március 31.) honlapon elérhető *Uszpenszkij L(eonyid) A(lekszandrovics)*: Bogoszlovije ikoni Pravoszlavnoj Cerkvi c. 1997-ben publikált munka bizonyos gondolatait legalább olyan korszakosnak vélem, mint a tézisfüzetben felbukkanó nyugati szerzők irányt szabó megfigyeléseit. Mindenképpen helyt adtam volna pl. a XIV. fejezetben (Rasszlojenyje i othod ot cerkovnovo obraza) és a XVI. fejezetben (Putyi iszkussztva zsvopisznovo napravlenyija v Szinodial'nij period) kifejtett nézetének, ahol Uszpenszkij a XVII. század második felében elkezdődött elvilágiasodás kiteljesedéséről szól, mind a „szakralizált állam (=a cár Krisztust szolgálja)” „szekularizált egyházzá (=az egyház az államot szolgálja)” történő átalakítás, mind a művészeti (=képi ábrázolás) transzformáció vonatkozásában. Emiatt hozom szóba immár másodjára az Oruzsejnaja palata, mint művészeti műhely, ill. ennek keretében működő Pecsatnij dvor dologát. Az ikon – metszet műfaj váltás nagyszerű argumentációjához, a bemutatott művek kiváló interpretációjához – amit Sashalmi E. igen jó érzékkel elénk tárt – a holland metszők (Picart, Schoonebeck, Blicklandt stb.) és tehetséges orosz tanítványaik (Iván és Alekszej Zubov) sokoldalú művészi teljesítményeinek a rövid méltatása sem lett volna zavaró. (Ismeretlen szerző: Szimvoli i emblemata; A. Zubov: a „Kunschti (Kunszti) korabelnije” c. könyv frontipszise - I. Péter portréja (1718) – 413.o.; uő: I. Katalin portréja az orosz cárok képeivel – 452.o.; P. Picart: АПОФЕОЗ ВОИНСКОЙ СЛАВЫ ПЕТРА (ПЕТР I В РОДОСЛОВИИ – 1717) – 417.o. + egyéb alkotások. http://www.russianprints.ru/printmakers/z/zubov_alexey/index.shtml – letöltve: 2015. április 7. Lásd még Szobranijje Rovinszkovo, Dmitrija Alekszandrovicsa: http://www.russianprints.ru/reference_book/provenance/rovinsky.shtml; – 2015. április 7.)

A disszertáció evolúciós vonala egyértelmű, abban semmi kritizálható nincs. A politikai tartalmat hordozó és a politikai küldetésstudatot is sugalló hagyományos ikonábrázolásoktól a XVII. század második felében már alkalmazott életszerű ábrázolásokon keresztül vezetett az út a Péter-i kor újításaihoz, az ikonográfiai forradalomhoz. Amíg Alekszej Mihajlovics cár idején az életszerűség alapvetően a vallási, egyházi igényekhez igazított volt, addig Nagy Péter cárnál az életszerűség a tematikát (pl. csatajelenetek, városábrázolások) és a művészi kifejező formákat (pl. metszetek) átértelmezte, alaposan kiszélesítette. A művészi alkotások „tömeges előállítását” (a metszetek eluralkodása) a politikai propaganda szolgálatába került. Az új „művészeti ág” a vallásosság visszaszorítását eredményezte, az egyház állami szolgálatba való kényszerítése az elvilágiasodást hozta magával, – egyes vélemények szerint – az orosz egyház „az állam rabságába” jutott. A pátriárka hiánya (a Szent Szinódus kora) nem jelentett kevesebbet, mint azt, hogy Oroszországban nem létezett az államtól független hatalom, a Szent Szinódus tagjai fizetett állami alkalmazottak szintjére „süllyedtek”. Feofán Prokopovics metropolita, a Péter-i politika nagy támogatója és kiszolgálója még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy 1721-ben az egyház működési szabályzatát összeállítsa. Ebben az usztav-ban az egyház állammal szembeni kötelességeit rögzítette az egykori kijevi főpap, ily módon legitimálta Oroszország külső és belső átalakítását, átalakulását. I. Péter és hívei tudatosan törekedtek arra, hogy a kereszténységben nevelkedett, de cárnak nem nevelt Péter, a „tyisajsij” (csendes, nyugodt – valóban az volt?) Alekszej cár fia elfogadtassa az orosz társadalom fő- és kisembereivel a keresztényellenes viselkedését, cselekedeteit. Paradox, hogy az egyház kigúnyolásában és megalázásában élenjáró, Anti-Krisztusnak is kikiáltott cár éppen az isteni jogalapot hasznosítja Alekszej fiának trónfosztásakor, ill. utódjának kijelölésekor, igaz, az állami érdekek mindenhatóságának fenntartása mellett.

Mint ahogyan azt már hangsúlyoztam, Sashalmi E. értekezésének 6. fejezete, a Péter-i időszak bemutatása a disszertáció legkiérleltebb és legsikeresebb fejezete. Kiemelkedő

teljesítménynek minősíteném a Szimbólumok és jelképek c. jelképkönyv címlapjának, ill. F. Prokopovics: „Nyomtatott genealógiájának” (1717) – Pieter Picart: I. Péter hadi dicsőségének apoteózisa c. metszetének ikonográfiai elemzését éppúgy, mint Feofán Prokopovics, I. Péter fő ideológusának „dicsőítő szónoklatainak” sokoldalú analízisét, a péteri instaurációról adott gondolatokat. (Közbevetett megjegyzésem: ennek a témának kifejtésekor Sashalmi E. helytállóan támaszkodott *Ernest Zitser* – a Tézisfüzetben „Ernst” (8.o.) – angol nyelvű munkájára. Említi, hogy a munka 2009-ben orosz nyelven is napvilágot látott. Egyáltalán nem árt, ha az érdeklődők megismernék ennek a műnek is a pontos bibliográfiai adatait. Az én ismereteim szerint nem 2009-ben, hanem 2008-ban jelentették meg orosz fordítását Moszkvában. *Эрнест Зитсер: Царство преображения: священная пародия и царская харизма при дворе Петра Великого. Москва, 2008.*)

Megítélésem szerint remekül sikerült Safirov „dedikációjának” (399-405.) a bemutatása is. Ez a Péter-i trónutódlás logikai láncának fontos eleme az orosz történeszeket napjainkban is foglalkoztatja. Véletlenül került a szemem elé a világhálón a cseljabinszki egyetem 2014. évi tudományos közleményében publikált cikk, amely Safirov „Dedikáció-ját” az állami propaganda szempontjából veszi górcső alá. (Lásd. *Zaharov, A(ndrej) V(iktorovics): Rukopisz’ „Dedikacii” P. P. Safirova i goszudarsztvennaja propaganda Petra I.* – interneten: <http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1358307> (letöltve: 2015. április 12.) Szintén nem fukarkodhatok az elismeréssel a „6.4.7.” gyűjtőszámnévvel jelölt al-alfejezeteket illetően, még akkor se, ha az al-alfejezetek sorszámozása ebben a formában nem tetszik nekem: 6.4.7.1. (A kizárás rituáléja ...), 6.4.7.2. („A cári hatalomról ...”), 6.4.7.3. („Az uralkodó akarátának joga ...). Összesítetten a 426 –444. oldalakról van szó. Oroszország „Második Olgájának”, azaz Péter feleségének, Katalin imperatricának képi ábrázolásairól elmondottakkal Sashalmi E. újfent igazolja a témában való jártasságát, a képi ábrázolások „megfejtéséhez” szükséges sokrétű ismereteit. A disszertáció záróikonjának, a Katalin ikon értelmezését, mondanivalóját (az öröklés legitimációjához nélkülözhetetlen volt a „mennyei áldás”) egzaktan végezte el a disszerens. Annak ellenére, hogy itt erőteljesen hasznosította Gary Marker tanulmányát – meglátásom szerint helyesen summázta saját véleményét: „*az önálló női uralkodás jogát, mégis a krisztocentrikus ikonográfia „oldalvizén” kellett felépíteni, ..., hiszen Szent Katalin Krisztus jegyese volt!*” (458.o.)

Néhány kisebb jelentőségű kritikai észrevétellel folytatnám, amelyeket – úgy gondolom – célszerű lenne megfogadni és alkalomadtán pontosítani:

1. Pancsenko értelmezése „az orosz barokkról” (245.o.) – **nincs ilyen a hivatkozások között** (*Pancsenko A(lekszandr) M(ihajlovics): Russzkaja sztihotvornaja kul’tura XVII v. Leningrád, 1973., vagy Pancsenko A. M.: Russzkaja kul’tura v kanun petrovszkih reform. In: Iz isztorii russzkoj kul’turi. t. III. Moszkva, 1996. c. munkáról van szó? Ez utóbbi a világhálón: <http://panchenko.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2351> (letöltve: 2015. április 12.) Hasznos kiegészítések a Péter-i világlátáshoz: *Jurkov, Sz(ergej) Je(vgenyijevics): Petrovszkaja modernizacija kak „perevjortivanyije” antimira. In: Pod znakom groteszka: antipovegyenyije v russzkoj kul’ture (XI – nacsalo XX vv.) SzPb., 2003. 81–102. <http://ec-dejavu.ru/p/PeterGreat.html> (letöltve: 2015. április 12.)**

2. A. Lavrov – Lukicsev M. P. vitára utal – 161.o. (808.lj.) – miért nincs megadva az internetes helye?
3. Okkenfuss által „szláv reneszánsznak” nevezett periódus (a Mohila Akadémiáról kiindulva hatott) –**hivatkozást nem találtam rá** (245.o.)
4. Szeretném nyomatékosítani: „**Lengyel-Litván Királyság**” **nincs, ilyen nem létezett** – 262.o. Lengyel Királyság + Litván Nagyfejedelemség külön-külön

létezik, de együttesen Rzeczpospolita (respublica), mert ebben az országban Lex regnat, non rex!

5. **Kiegészítendő:** ZSIVOV 2004 tanulmánya az oldalszámaival: 34-68. (491.), már csak azért is, mert (Viktor) Zsivovra úgy hivatkozik Sashalmi E., mint egyik fontosabb mondanivalójának alátámasztására. Nevezetesen arra a feltevésére, miszerint I. Péter cár saját ízlésének megfelelő, „babonáktól megtisztított”, a külsőségekre kevésbé odafigyelő, de az uralkodónak engedelmességet teremtett. Elgondolása és viselkedése mögött következésképpen az anglikán egyház mintája sejlik föl. (interneten: letöltve: 2015. április 12.)
http://www.ec-dejavu.ru/p-2/Peter_Great-2.html
6. *Uszpenszkij Leonyid* műve a szakirodalmi jegyzékben „Az ikon teológiája” (Bp., 2003.) címen szerepel, az én ellenőrzésemben „Az ikon teológiája az ortodox egyházban” (Bp., 2003.) Melyik a pontos?
7. „Péter imperatori címe *Uszpenszkij* szerint nem volt más, mint egy „kulturális átorientáció...” (Nem „álorientáció?” – 420.o.)

Opponensi véleményem historiográfiai adalékokkal kezdtem, zárásképpen szintén a historiográfiára terelném a szót. Le kell szögezmem, hogy a következő mondataim nem Sashalmi E. bántásának a szándékával hangzanak el, hanem azokat egy kolléga jó szándékú javaslataiként szabad csak értelmezni.

A sokszor és méltán idézett *Kämpfer, Franz*: *Das Russische Herrscherbild*. ... 1978-as alapmunkájára való utalás óhatatlanul a vezető német ruszisták, így pl. *Hans-Joachim Torke*, *Andreas Kappeler* nevének a keresésére inspirált. Megengedem, hogy nincs igazam, de szerzőként és szerkesztőként való egyszeri-e egyszeri említésnél többre érdemesítenem volna a német ruszisztika kiválóságait, mint ahogyan a „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte” és a „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” nemcsak német nyelvű tanulmányokat közlő szakfolyóiratokat sem hagytam volna említés nélkül.

Még ha a fentiekől eltekint(het)ek is, úgy vélem, hogy az orosz szakirodalom témaerősítő reprezentásaival nem lett volna szabad mostohán bánni. S itt csakis olyan tudósokra gondolok, akiknek az írásaival megismerkedhetünk az interneten. Nincs a hivatkozott irodalomban, pedig meglátásom szerint helye lett volna:

pl. *Florenszkij P(avel) A(lekszandroviics)*: *Ikonosztasz*: Izbrannije trudi po iszkussztvu. Szanktpetyerburg (SzPb.), 1993. (magyarul: *Az Ikonosztáz*. Bp., 2005.) – interneten oroszul: www.vehi.net/florensky/ikonost.html (letöltve: 2015. március 20.)

Gavrjusin, Ny(ikolaj) K(onsztantinoviics): *Filoszofija russzkovo religioznovo iszkussztva XVI-XX vv. Antologija*. (Szerija: „Szokroviscsnyica russzkoj religioznofiloszofszkoj miszli”) Vipuszk I. Moszkva, 1993. – interneten: www.nesusvet.narod.ru/ico/books/philos/ (letöltve: 2015. március 20.)

Sztarodubcev O(leg) V(iktoroviics): *Russzkoje cerkovnoje iszkussztvo X-XX vekov*. Moszkva, 2007. (róla: <http://www.pravoslavie.ru/sm/30305.htm> - letöltve: 2015. március 28.)

Végül, nem tartom elképzelhetőnek azt, hogy a munka megírásakor ne hasznosulhatott volna legalább egy-egy lábjegyzet erejéig pl. a Széchenyi- és Prima-díjas művészettörténész *Dávid Katalin*: *Bibliai jelképek kézikönyve – A teremtett világ misztériuma*. Bp., Szent István Társulat, 2002., vagy *Kriza Ágnes* Joszif Volockijjal foglalkozó könyve (a hasznosított források között felbukkant Volockij neve – PROSZVETYITYEL stb. 470. + 1048. lábjegyzetben köszönetet is mond egy adat internetes elérhetőségért), vagy – nem utolsósorban – *Ruzsa György* művészettörténész ikonfestészettel kapcsolatos könyve (Képes

ikonlexikon Gödöllő, 2012., netán Az ikonfestészet lexikona Bp., 2014. – A hitelesség kedvéért megjegyzendő, hogy az értekezés 2014-ben, tehát a lexikon kiadásának évében került benyújtásra!)

Javítatlan hibák, elütések, pontatlanságok:

Morozva (136.), szövehűség (165.o. 821.lj.), Alekszej Mihajlovocs (166.), kegyelmeségével (166.), Enkomio (261.), hozzassa (283.), változatta (294.), Rosszijszko (299.), szamogyrezscev (299.), nagynényjét (300.), Bölcsességel (310.), portét (310.), „krisztocentikus” (tartalomjegyzék, 316.), Konstanin (325.), o rosszijsztom...(380. – uaz: Trónöröklés (2013) 154.) stb.

PERRIE – Perri (484. – többször is), KOLLMANN – Kollman (482.), VILINBAHOV – Vilinbanhov (490. – többször is) stb.

Összegzés:

Tisztában vagyok vele, hogy opponensi véleményemben erőteljesebb hangot kapott a historiográfia kritikája, mint a trónöröklés és az isteni jogalap összefüggéseinek a változása. Természetesen ez nem véletlen, hiszen Sashalmi Endre ennek a témakörnek szakavatott kutatója és alapos ismerője. Olyan új és újszerű kutatási eredményekkel jelentkezett, amelyek a hazai ruszisztikából ezidáig hiányoztak. Korábbi és jelenlegi tudományos teljesítménye alapján a nemzetközi ruszisztika megkerülhetetlen alakja lett. ***Előttünk fekvő doktori munkájának tudományos eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktora cím megszerzéséhez, a nyilvános védés kitűzését feltétlenül javaslom.***

Eger, 2015. április 15.

Prof. Dr. Gebei Sándor
opponens, az MTA doktora